

**İMAM MÂTURİDİ’NİN ‘DİN-ŞERİAT AYIRIMI’ ANLAYIŞINDA
EBÛ HANİFE’NİN ETKİSİ**

The Influence of Abu Hanifa on Imam Maturidi’s view of Separation
of Religion and Sharia

Metin AVCI*

Öz

İmam Mâturîdî’nin Ebû Hanîfe’nin görüşlerini benimseyip savunduğu ve itikâdda Hanefîlere Maturidî denildiği bilinmektedir. Bununla birlikte onun fikirlerinde Ebû Hanîfe’nin etkisi akademik düzeyde yapılan bir araştırma ile ortaya konulmuş değildir. Nitekim onun ulûhiyet, iman, nübüvvet, âhiret, kader anlayışları incelendiğinde Ebû Hanî-fe’nin görüşleriyle uyduğu, hatta bazı yönlerden onun görüşlerini sistemli bir hale getirerek güncellediği, itikâd anlayışının genel manada onunla paralel olduğu da görülmektedir. Din-şeriat ayırımına gitmeleri ise, bu etkinin bununla sınırlı olmadığını gözler önüne koyan başka bir kanıttır. Onlara göre din; tevhide iman etmeyi yani şirki terk edip Allah’a yönelmeyi, ibadeti yalnız O’na has kılmayı ifade eder. Şeriat ise; tevhid merkezli bu dinin itikâdî, ahlakî ve amelî sahadaki aslı ve özü aynı olan, her bir peygambere vahiy yoluyla gönderilen fakat tarihi, kültürel ve sosyal şartlara göre birbirinden farklı olan boyutlarını ifade eder. Bu yönüyle din sabit, şeriat ise dinamiktir. Biz bu makalemiz ile Ebû Hanîfe’ye nispet edilen ve İmam Mâturîdî’nin günümüze ulaşan eserlerindeki bilgilerden yola çıkarak, Ebû Hanîfe’nin kendisinden yaklaşık iki yüz sene önce savunduğu din-şeriat ayırımını, İmam

Abstract

Imam Maturidi accepts and defends the views of Abu Hanifa and Hanafits are called Maturidis on aqidah. Nevertheless, the influence of Abu Hanifa in his ideas is not revealed by an academic research. His understanding of uluhiyyah, prophecy, creed, hereafter and destiny are complied with Abu Hanifas’ views, and even updated by systematizing Abu Hanifa’s views in some aspects and his understanding of aqidah is generally looks like Abu Hanifa’s views of faith. Their views of separation of religion and sharia is another proof that shows that the effect is not limited with this. According to them religion is to leave a shirk and turn to Allah, and pray only to Him. And sharia is refers to which transmitted to each prophet by revelation, but different from each other in terms of historical, cultural and social conditions. So, in this direction religion is fixed and sharia is dynamic. With this article, we based on the information in Abu Hanifa’s works and Imam Maturidi’s books that reach to us, we have aimed to reveal that Imam Maturidi accepts and defends Abu Hanifa’s views of separation of

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepleri Tarihi,
orcid.org/0000-0002-8651-0321 | avcimetin67@hotmail.com

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
25.06.2018	30.06.2018	30.06.2018

DOI 18.403/emakalat.436846

Mâturîdî'nin de kabul ederek nasıl ele alıp savunduğunu, dolayısıyla onun bu anlayışında Ebû Hanî-fe'nin etkisini ortaya koymayı hedefledik.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanife, Mâturîdî, Din, Şeriat, Tevhid

religion and sharia after two hundred years, and so to reveal the influence of Abu Hanifa in this views of Imam Maturidi.

Keywords: Abu Hanifa, Maturidi, Religion, Sharia, Tawhid.

GİRİŞ

Din, içinde yaşadığımız toplumun fertleri arasındaki diyalog ve bütünlüğü sağlayan en önemli temel taşlardan birisidir. Bu özelliğiyle, birleştirici bir unsur hüviyetindedir. Ancak iyi anlaşılmadığı zaman, ayrıştırıcı bir unsura da dönüşebilir. Nitekim temel gayesini, “insanları dareyn saadetine ulaştırmak” şeklinde ifade edebileceğimiz din, neredeyse kendisiyle özdeşleşen şeriat kavramı ile birleştirilince, ayırım ve aynılık tartışması karşımıza çıkmış ve erken dönemlerden itibaren, İslâm âlimlerinin dikkatini üzerinde toplamayı başarmıştır. Bu iki kavram; İslâm ilimlerinde, kavramlar arasındaki etkileşimin boyutlarını ve sınırlarını yansıtmaya, ayrıca dinin mahiyetine ilişkin hayatiyet arz etmesi açısından son derece önemlidir.

İslâm düşüncesinin oluşum sürecinde, üzerinde beliren değişik zihniyet yapılanmalarının çözümlenmesinin yapılması, din-şeriat kavramlarının netleşmesi açısından son derece önemlidir. Zira insanların fitrî olarak farklı yapılarda yaratılmış olmaları, içerisinde yetiştikleri toplumun etkisi altında kalmaları, onların îtikâdî anlayışlarına istikamet vermektedir. Kutlu, bu etkiyi şu şekilde ifadelemiştir: “İnsanlar hâl, tavır, tutum, davranış, duygu ve düşünceleri bakımından birbirinden farklıdır. Tabiatlarından kaynaklanan bu durum, içinde yaşadıkları toplumsal yapıyla birleşince, onların dinî hayatlarının farklı biçimlenmesine sebep olmuştur. Aynı kültürel, siyasî, ekonomik ve dinî ortamlarda yetişen iki kişi arasında dahi, dini anlama ve yaşayış biçimlerinde farklılıklar görülebilir. İnsanların dini anlama, açıklama, yorumlama ve yaşama tecrübelerinde görülen farklılıklar ve dinî tipolojiler, temelde insanın tabiatında bulunan tipolojilerle yakından ilişkilidir.”¹

¹ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlenmeleri*, (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 14. Ayrıca İslâm düşüncesi üzerinde etkili olan

Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin kabul ettiği din-şeriat ayrımı fikri, onlardan önce de tartışılmıştır. Her ne kadar bu ayrımın ilk kez Ebû Hanife tarafından yapıldığı zikredilse de, ondan önce de bu ayrımın yapıldığını gösteren rivayete ileride temas edeceğiz. Bununla birlikte, bu iki kavramın ilişkisinden söz etmek, peşinen din ve şeriatı birbirinden farklı görüp aralarındaki ilişkiyle ilgilenmek demektir.² Nitekim değişik zamanlarda gündeme gelen ve üzerinde farklı değerlendirmelerin yapıldığı din-şeriat ayrımı veya aynılığı meselesinde; çeşitli din mensuplarının benimseyeceği, “efradını câmi, ağıyarını manî” bir din veya şeriat tarifi yapabilmek de oldukça zordur.³ Bu yüzden her bilim dalı ve âlimi, kendi düşünce ve amacına yönelik olarak din ve şeriat tarifleri yapmıştır. Din-şeriat ayrımı, bu kavramların anlam ve muhteva farklılığından kaynaklandığı için, önemli bir tartışma konusu olmuştur. Meselenin, siyasî ve ictimai hareketliliğin çok yoğun olduğu bir dönemde yaşayan Ebû Hanife'den önce de tartışıldığını söylemiştik. Kutlu'ya göre, din-şeriat ayrımı fikrini ilk ortaya atan Mürchie'dir. Bu fikrin teolojik açıdan temellendirilmesi ise, Ebû Hanife tarafından yapılmıştır. Daha sonra bu görüş, İmam Mâtürîdî'nin özgün yanlarından birisi olmuştur. Hatta onun bu görüşü, Maturidî çevrelerde büyük bir ilgi ve yankı uyandırmış, takipçisi Ebû Seleme es-Semerkandî (340/951) tarafından da sürdürülmüştür.⁴ Biz bu araştırmamızla, Ehl-i Sünnet'in itikâd ve din anlayışında en önemli pay sahibi olan Ebû Hanife ve İmam Mâtürîdî'nin penceresinden, din-şeriat ayrımını açıklığa kavuşturmayı hedefledik. Özellikle Ebû Hanife'nin, siyasî otoritenin telkin ettiği hilâfet İslâm'ının yanlış uzantı ve anlayışına karşı verdiği fikri mücadelenin sonuçlarından biri olarak gördüğümüz din-şeriat ayrımı anlayışı, onun iman tanımı, iman-amel ayrımı, büyük günah sahibinin tekfir

tepkisel-kabilevî, akılcı-hadarî, gelenekçi- muhafazakâr, siyasî-karizmatik liderci ve keşifçi-inzivacı din söylemlerinin ana hatlarıyla bir tahlili ile ilgili bz.: Sönmez Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyat*, 4/4 (Ankara 2001): 15-36.

² Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 54.

³ Bu tespit özellikle dinin tanımlanması için yapılmıştır. Bz., Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 4.

⁴ Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Baskı, (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 47-52.

edilemeyeceği görüşleriyle paralel bir uzantıya sahiptir. Hiç şüphesiz ki, onun bu düşünce sisteminin günümüze ulaşmasında en önemli pay, İmam Mâturîdî'nin olmuştur.

Ebû Hanîfe ve İmam Mâturîdî'nin din-şeriat ayırımına gidişleri, günümüzde de tartışılan bir konudur. Nitekim din-şeriat ayırımı, genel olarak bazı araştırmacılar tarafından ele alınmış olmakla birlikte, henüz bu konuda Ebû Hanîfe ile İmam Mâturîdî karşılaştırması yapılmamıştır. Bu ayırımı kabul etmeyen araştırmacılar olduğu gibi, kabul edenlerin isnadlarının daha sağlam olduğunu söylememiz gerekir. Bunu ortaya koyabilmek için, İmam Mâturîdî'nin konuyla ilgili görüşlerini, Ebû Hanîfe ile karşılaştırarak, neşri tamamlanan *Te'vilât* adlı eserinden vereceğiz. Böylelikle bu ayırımı kabul etmeyen görüş sahiplerinin kanaatlerinin yanlış olduğuna da dikkat çekmiş olacağız.

1. Din ve Şeriat Kavramlarının Anlam ve Mahiyeti

Din kelimesi; sözlükte boyun eğme, itaat etme, hâkimiyet, ceza, mükâfat, hesaba çekme, adet ve huy gibi manalara gelmektedir.⁵ Kelimenin İbranicede “hüküm” anlamında kullanıldığını görüyoruz ki; bu kullanım tarzı Arapçada da karşılık ve ceza verme anlamında aynen devam etmiştir. Çünkü Kur'ân'da geçen “din gününün sahibi”⁶ beyanları, hesap gününü kasteder ve o günde hükmün yalnızca Allah'a ait olduğunu, ceza vermenin yalnızca O'nun yönetim ve otoritesinde bulunduğunu gösterir. Çünkü din mutlak manada Allah'ın dini, yol yalnızca Allah'ın yoludur ki; o günde kişiye, üzerinde olduğu bu din fayda verecektir.⁷ Bununla birlikte, Kur'ân'da din kelimesinin geçtiği ayetlerin yaklaşık yarısının Mekke, diğer yarısının da Me-

⁵ Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011), 17: 108; İbn Manzûr, Ebû'l Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâr'ü Sâdır, 2011), 13: 168-171; Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 312.

⁶ Bk.: el-Fatiha 1/4; el-Hicr 15/35; es-Sâd 38/78; ez-Zâriyât 51/12.

⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1: 17; 2: 278, 350; 12: 135-136. Krş., İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 4. Baskı, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 10-11; Ömer Dinç, “Din-Şeriat Ayırımı Meselesinin Mâturîdî ve Taberî'deki Yanımları/Karşılaştırılması”, *Uluğ Bir Çınar İmam Maturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı (28-30 Nisan 2014)*, Eskişehir 2014, 190.

dine’de nazil olduğu görülmektedir. Kelimenin; Mekki surelerde insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği âhiret gününü ifade etmesi, Medeni surelerde ise asıl kavram anlamına yaklaşarak, Allah tarafından konulan ve insanları O’na ulaştıran yol anlamında kullanılması söz konusudur.⁸ Bununla birlikte kelime, Kur’an’da pek çok ayette genel olarak ve yoğun biçimde; insanın Allah’a dua ve itaat etmesi, iradesine boyun eğmesi, dini yalnızca Allah’a has kılması manalarında geçmektedir.⁹ Bunun dışında Allah katındaki yegâne din olan dosdoğru yol, Allah’ın boyası, nur, hidayet manalarında Allah’a izafet yapılarak da kullanılmaktadır.¹⁰ Kur’an’daki bu kullanımlarda, dinin; Allah’ın vahiy tarihi boyunca bütün peygamberlere gönderdiği değişmez, evrensel bir inanç sistemi olarak ilişkilendirildiği de görülmektedir.¹¹

Şeriat kelimesine gelince; kelimenin Arapçadaki karşılığı bir işe başlamak, gitmek, su kanalı, su içilecek yer, su kaynağı, kanun yapmak, açıklamak, tavzih etmek ve ortaya çıkarmaktır.¹² Kelime kökü ve türevleriyle beraber Kur’an’da 5 yerde geçmekte olup, “din” kelimesine göre daha az kullanılmıştır.¹³ Masdarları eş-şer, eş-şerîa ve eş-şir’â olan kelime; şere’a filinden türemiş olup, istiare yoluyla dinî bir bağlamda kullanılmıştır. Bu kullanımlardaki istiarenin, suyun kaynağına değil de, kaynağa giden yola yapılması dikkat çekicidir. Dinî bağlamda bu şunu ifade eder: Şeriat din değil tedeyyündür. Başka bir ifadeyle; şeriat, dinden tarihin herhangi bir anında, bir topluma, bir elçi yoluyla (peygamber veya kitap) açılan yoldur.¹⁴ Kısacası din ile şeriat arasında içten bir bağlantı vardır ve aslında şeriatın varlık sebebi dindir. Böylece şeriat; kökleri insanın fitrat ve tabiatına

⁸ Tümer, “Din”, 9: 312 vd.

⁹ Mâturidî, *Te’vîlât*, 5: 326; 7: 39; 11: 145; 12: 290-291; 13: 23; 17: 288. Ayrıca ilgili ayetlere bz.: el-A’râf 7/29; Yûnus 10/22; el-Ankebût 29/65; ez-Zümer 39/2-3; el-Mü’min 40/14; el-Beyyine 98/5.

¹⁰ Mâturidî, *Te’vîlât*, 1: 21-22, 254-255, 377; 2: 159; 349-350; 10: 81. Ayrıca ilgili ayetlere bz.: el-Fatiha 1/6; el-Bakara 2/138, 193, 257; Âl-i İmrân 3/83; en-Nûr 24/2.

¹¹ Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 12.

¹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 8: 175; Talip Türcan, “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 571 vd.

¹³ Bk.: el-Mâide 5/48; el-A’râf 7/163; eş-Şurâ 42/13, 21; el-Câsiye 45/18.

¹⁴ Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 23.

kadar varan tevhid dinini açık hale getirme ve farkında olup gerçekleştirilmesine vasıta olma amacını güder.¹⁵

Görüldüğü gibi din ve şeriat kavramlarının kendi içinde benzer anlamları olduğu gibi, kesin çizgilerle birbirinden ayrılan tarafları da vardır. Şeriat aynı zamanda, değişen ve değişmeyen, inanca ait olan ve amel ile ilgili bulunan bütün dinî hükümlerin ve talimatın da adı olmuştur. Ancak geleneğimizde şeriat, dar manada ibadet ve hukuktan oluşan ameli hükümleri, hatta sadece hukuku ifade etmek için de kullanılmıştır.¹⁶ Günümüzde ise şeriat denildiği zaman, etrafının fobilerle kuşatıldığı bir kavram akla gelmektedir. Bu kavram, ülkemizde son çeyrek asırda rejim tartışmaları gündeminde sıkça tartışılan bir mesele olmuştur. Kavram üzerinden yürütülen fobi öyle bir noktaya ulaşmıştır ki; bazı kimseler, “Allah bizi şeriattan korusun” derken, muhtemelen bu ifadeleriyle, şeriatı din ile aynileştirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim şeriatın mahiyeti, insan hakları ve hukuk bakımından ihtiva ettiği hükümler, bunların bağlayıcılığı ve dinle ilişkisi, bu tartışmaların temelini oluşturmuştur. Öyle ki şeriat; kimine göre dinin kendisi, kimine göre devlet sistemini dini kuralların üzerine oturtmak, kimine göre de kural tanımayan, hâkim niteliği keyfîlik olan bir padişahlık iradesidir.¹⁷

Her şeye rağmen, din ve şeriat arasına kesin bir çizgi çekmek mümkün değildir. Çünkü bu iki kavram birbirine müteradif olarak da kullanılabilir. Bununla birlikte zamanla şeriat kavramı, dinin ameli ve hukuki hükümlerini ifade etmek için kullanılır olmuştur.¹⁸ Kanaatimize göre, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin din-şeriat ayırımına gidişlerinden, birbiriyle iç içe ve yakından ilişkili olan bu

¹⁵ Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, 55.

¹⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, (Beyrut: 1973), 1: 73; Ali el-Kârî, İmam Molla Ali (ö. 1014/1606), *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhî'l-Ekber*, 4. Baskı, (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016), 150; Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe'de Din ve Şeriat Ayırımı Var mı?”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (Konya: 2012), 468.

¹⁷ Muhit Mert, “Dinin Tanımlanması: Ebu Hanife Örneği”, *Sosyal Bilimler Ekev Akademi Dergisi*, 3(Erzurum: Kasım 1998): 285.

¹⁸ Ali Dere, “Bazı Çağdaş İslam Hukukçularına Göre Şeriatın Tatbiki Sorunu”, *İslamiyat*, 1/4 (Ekim-Aralık 1998): 107-109.

kavramları birbirinden koparma çabası içerisinde oldukları sonucunu çıkarmak ve onları bu görüşleri sebebiyle tenkid etmek tutarsızlıktır.

Lügat ve terim manalarını ve Kur'an'daki kullanımlarını verdiğimiz din ve şeriat kavramlarıyla ilgili tartışmaların nirengi noktasını, "Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol kıldık" (el-Mâide 5/48) ayeti oluşturmaktadır. Her ne kadar, din-şeriat ayırımının klasik geleneğimizde bir dayanağı olmadığı söylene de,¹⁹ bu ayette geçen *şir'â* ve *minhâc* kavramlarından hareket edilerek, dinin değişmez olduğu, şeriatın ise dinin değişen yönünü ifade ettiği hususunda ilk dönem sahabe ve tabiun görüşlerine atıflarda bulunmaktadır.²⁰ Hatta günümüzde bu görüşün sahipleri referans olarak Ebû Hanîfe'yi vermekte, bazıları din-şeriat ayırımını, Taberi'nin rivayetinden hareketle, Ebû Hanîfe'nin de öncesinde, Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/734) "din bir, şeriatlar muhtelif" sözüne dayandırmaktadırlar. Böylelikle o, iki kavramı birbirinden ayırmış ve şeriatı "farzlar, hadler, emir ve nehiyeler" biçiminde tanımlamıştır.²¹

Din-şeriat ayırımı tartışması, temelde iki görüş üzerinde gündeme gelmektedir. İlk görüşe göre; din başka, şeriat başkadır. Şeriatın dinle ilgisi olduğu söylene de, dinin mahiyetine dâhil değildir. Zira din sabit olup, şeriat değişken bir yapıya sahiptir. Aynı zamanda şeriat tarihsel ve dönemsel bir olgu hüviyetinde olup, zaman ve şartlara göre değişiklik arz edebilir. Diğer görüşe göre ise; Kur'an ve Sünnet'te ne varsa hepsi şeriatın kapsamındadır ve dinin temel ilkeleri şeriat olarak isimlendirilmektedir. Buna göre şeriatta herhangi bir değişikliğin olması söz konusu değildir. Dolayısıyla din-şeriat ayırımından bahsedilemez. Çünkü şeriatta değişiklik ancak yorumunda ve maslahata binaen uygulanmayıp hükmün askıya

¹⁹ Kahraman, "Ebû Hanîfe'de Din ve Şeriat Ayırımı Var mı?", 469.

²⁰ Muhammed b. Cerir et-Taberi (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (Kahire: Merkezi Buhusu'l-İslamiyye ve'l-Arabiyye, 2003), 7: 494-495. Krş., Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 23-32.

²¹ Türcan, "Şeriat", 38: 573; Muhit Mert, "Ebû Hanîfe'nin Din anlayışı", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, (Mudanya/Bursa: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 16-19 Ekim 2003), 2: 212. Krş., Nurhayat Haral Yalçı, "İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu-Sempozyum Değerlendirmesi", *Divân İlmi Araştırmalar*, 15 (2003/2), 264.

alınması durumlarında olabilir.²² Dinin şeriattan farklı olmadığını düşünen bu kimselerin aksine, din-şariat ayrımına gidenlerin ön plana çıkardığı düşünce tarzına göre din; inanç, ahlak ve ibadet boyutunda değişmeyen bir olgudur. Ancak ahkâm sahasına taalluk eden şariat; toplumun sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel olarak zamanın ve şartların durumuna göre yeniden güncellenebilir. Çünkü din ve şariatın aynı olduğunu düşünmek, şariatın değişken yapısını engellemektedir. Zaten şariat Mekke'den Medine'ye geçinceye kadar, maslahata uygun değişimler yaşamış, gelişmiş ve toplumun ihtiyaçlarını ön plana çıkaran bir teori olmuştur.²³ Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî, bu farklılığı ortaya koymakla kalmamışlar, meselenin dini ve akli temellendirmesini de yapmışlardır.

2. Ebû Hanîfe ve Din-Şariat Ayrımı

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen metinler ve konuyla ilgili açıklamaları, bize din ve şariatın ayniliğini değil; dinin sabit, şariatların ise değiştiğini, bu manada onun din-şariat ayrımı yaptığını göstermektedir. Onun bu kavramların farklılığına yönelik tespitleri, erken dönemi yansıması açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira ona göre kâinat kurulalıdan beri, din aynıdır ve değişmemiştir. Ancak dinin uygulamaları, yani şariatlar, şartlara ve durumlara göre değişmiştir.

Ebû Hanîfe'ye göre din ve şariat, birbirinden farklı kavramlardır. O dini, inanılması gerekli temel esaslar olarak görür. Yani din tevhid inancı olup, var ve bir olan Allah'a iman etmektir. Şariat ise; ibadet, muamelat vs. gibi insan hayatının çeşitli tezahürleri için konulan dini hükümlerdir. O bu tanımlara, peygamberlerin getirmiş olduğu inanç esaslarının aynı, fakat ibadet vs. gibi hususların ayrı oluşundan hareket ederek varmıştır. Ona göre bütün peygamberler aynı dini, fakat ayrı şariatları getirmişlerdir. Hiçbir peygamber, muhtelif din mensubu değildir. Bilakis hepsi de Allah'ın tevhid dinini ikame etmişlerdir. Buna mukabil her peygamber, kendi şariatına davet etmiş, kendinden önceki resûllerin şariatlarından ise nehyetmiştir. Bundan dolayı Allah, "Her birinize bir şariat ve bir yol verdik. Allah dileyseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiğinde sizi denemek için

²² Türcan, "Şariat", 38: 572-573.

²³ Güler, *Sabit Din Dinamik Şariat*, 36.

(böyle yaptı)” (el-Mâide 5/48) buyurmuştur. Çünkü nesih dinde değil, şeriatlarda olur. Zaten Allah’ın dini; tebdil, tahvil ve tağyir edilmiştir. Şeriatlar ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Nitekim “Allah Nuh’a buyurduğu şeyleri size de din kılmıştır. Sana vahyettik; İbrahim’e, Musa’ya ve İsa’ya da buyurduk ki: ‘Dine bağlı kalın, onda ayrılığa düşmeyin” (eş-Şûrâ 42/13) ayeti, dinin değiştirilemeyeceğinin, ancak şeriatların değişime açık olduğunun delilidir. Çünkü bazı şeyler, önceki şeriatlarda helal veya haram iken, sonraki şeriatlarda ise bu durum değişmiştir. Allah bütün peygamberlerine tek dinden ayrılmamalarını ve o dini yaşatmalarını emretmiştir. Ayrıca, “Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: ‘Benden başka İlah yoktur; şu halde bana kulluk edin’ diye vahyetmiş olmayalım” (el-Enbiyâ 21/25) ve “Allah’ın yaratışında değişme yoktur; işte dosdoğru din budur” (er-Rûm 30/30) ayetleri göstermektedir ki; Allah’ın dini eskimeyen dosdoğru aynı din olarak ayakta kalmış, fakat muhtelif şeriatlar gelmiş ve geçmiştir. Nitekim şeriatlar, farz kılınan şeylerdir. Allah bir takım şeyleri bazı insanlara helal kılarken, onları diğer bazı insanlara haram kılmıştır. Allah’ın farz kıldığı, yapın dediği veya yapmayın diyerek yasakladığı ve sakındırdığı şeyler din değildir. Şayet bunlar şeriatlar değil de, din olmuş olsalardı, bu farzları yerine getirmeyen ve nehiylerden kaçınmayanlar, dini terk ettikleri için kâfir olurlardı. Allah’ın peygamberleri de buna dâhildir. Bu durumda kâfir olan kimseinin müslümanlarla kendi arasında cereyan eden; miras, cenazesine katılma, kestiğini yeme ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olurdu. Oysaki Allah, mü’minler arasında can ve malların korunup, haram kılınmasının sebebi olan iman dolayısıyla bu hususları farz kılmıştır. Allah mü’minlere farz olan şeyleri, onların dini kabul etmelerinden sonra emretmiştir. Eğer farz kılınan şeyler bizâtihi iman olsaydı, Allah, o amelleri işleyinceye kadar kullarını mü’min olarak isimlendirmezdi.²⁴ Buna göre ubûdiyyet dindir; fakat bunun ritüelleri değişebilir ve şeriattır. Hırsızlığın, adam öldürmenin, zinanın ahlaksızlık olarak nitelenmesi ve bunların engellenmesi, cezalandırılması

²⁴ Ebû Hanîfe, *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*, tah. ve ter. Mustafa Öz, “İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri”, 5.Baskı, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 16. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin diğer eserleri ile ilgili görüşlerini de bu çalışmayı esas alarak vereceğiz.

gerektiği dindir; fakat bu suçlara hangi cezaların terettüp ettiği şeriatıdır. Miras'ı adil bir şekilde paylaşmak dindir; fakat bunun hangi oranlarda paylaşılacağı şeriatıdır. O halde din sabittir, değişmez ve evrenseldir; şeriat ise değişkendir.²⁵

Ebû Hanîfe, din kelimesini, inanç bağlamında zikretmektedir. Onun akli ve nakli delillerden yola çıkarak yaptığı bu tanım, özü itibariyle yapılan bir tanımdır. Nitekim o dini, icap ve gerekleriyle de tanımlamıştır. Bu tanımına göre ise din; iman, İslâm ve şeriatların hepsine birden verilen isimdir.²⁶ Bu tanımlamadaki iman, dilin ikrarı, kalbin tasdikidir. İslâm ise; Allah'ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmektir. O her ne kadar lügat manası açısından İslâm ve iman arasında fark görse de, ona göre iman ve İslâm bir şeyin içi ve dışı gibidirler. İslâmsız iman, imansız İslâm olmaz.²⁷ O bu şekilde iki kavram arasındaki zorunlu ilişkiye de dikkat çekmiştir. Nitekim ona göre din ve şeriat birbirinden farklıdır. Din, Allah'ın bütün peygamberlere gönderdiği mesajın değişmeyen kısmıdır. Bu da inanç, ibadet ve ahlakıdır. Bunun dışındaki sosyal ilişkilerle ilgili hükümler ve ibadet şekli farklıdır. Dinin bu kısmına şeriat denir. Allah'ın dini tektir, o da İslâm'dır. İslâm bütün peygamberlere gelen dinin adıdır.²⁸ Onun bu açıklamalarından; dinin inanç esaslarının değişmezliğini, şeriatın ise yerel unsurlar açısından değişime açık oluşunu savunduğunu net bir şekilde anlıyoruz. Zaten onun din-şeriat ayrımı eksenindeki görüşleri, bu kavramlarla ilgili Kur'an'ın ortaya koyduğu manalara da uygundur. Dinin tevhid dini olup değişmemesi, şeriatların ise değişmesi, bizzat peygamberlerin yeni hükümlerle gönderilmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, bütün peygamberlerin prensipte vurguladığı ve tebliğ ettiği hakikat, tevhid inancıdır.

²⁵ Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 26-27.

²⁶ Ebû Hanîfe, *Kitâbü'l-Fıkhü'l-Ekber*, 75.

²⁷ Ebû Hanîfe, *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*, 18.

²⁸ Sönmez Kutlu, "Ebû Hanîfe ve Din Anlayışı", *Akşam Gazetesi*, (Türkiye: 05.09.2009), Cumartesi. <http://www.sonmez-kutlu.net/?pnum=143&pt=Eb%C3%BB+Hanife+ve+Din+Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1+%28Ak%C5%9Fam%29>. Ayrıca Mâturîdî'nin Ebû Hanîfe ile aynı görüşü paylaştığını görüyoruz. Bz., Mâturîdî, *Te'vilât*, 17: 288.

3. İmam Mâturîdî ve Din-Şeriat Ayrımı

İmam Mâturîdî'ye gelince; Ebû Hanîfe'nin bu görüşlerinin, onun tarafından kabul edildiğini ve savunulduğunu söylememiz gerekir. Zaten ulûhiyyet, iman, nübüvvet, âhiret ve kader gibi itikâdi meselelerde Ebû Hanîfe ile benzer görüşlere sahip olup destekleyen ve savunan İmam Mâturîdî'nin, din-şeriat ayrımı noktasındaki tavrının ondan bağımsız olduğu söylenemez. Onun bu konudaki anlayışını, birkaç ayet üzerindeki kısa yorum ve değerlendirmelerinden hareketle değil, aslı görüşleri üzerinden bütüncül ve analitik bir yaklaşımla ortaya koymaya gayret edeceğiz.

İmam Mâturîdî'nin din-şeriat ayrımı hususundaki görüşleri, Ebû Hanîfe'den etkilendiğini ve onun görüşlerini daha ileri bir seviyeye taşıdığını göstermektedir. O, bu konuda Ebû Hanîfe'nin paralelinde açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim onun din kavramına yüklediği anlam, Allah'ı birlemeyi yani tevhidi ifade eden evrensel bir din anlayışıdır. O, Ebû Hanîfe'nin de delil olarak sunduğu, "Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik" (el-Mâide 5/48) ayetini yorumlarken, bu ayette her ümmete bir şeriat kılınması meselesini, önceki ümmetlerin şeriatlarında olsun veya olmasın, hevalarına uyarak alışkanlık haline getirdikleri bazı hususların neshedilmesi olarak anlamıştır. Çünkü bir şeriatın başka bir şeriatla neshedilmesi, hikmet dışında bir şey değildir. Bilakis nesh örfünün gereğidir. Bu yüzden hükmü kaldırılmış, mensuh olan bir şeyle amel etmek haramdır. Ancak ona göre buradaki nesh, yahudilerin algıladığı şekilde bir bedâ da değildir. Kaldı ki neshin ifade ettiği mana, Allah'ın verdiği hükmün uygulanış zamanının sona erdiğinin haber verilmesidir. Ayrıca istese bütün kullarını tek bir ümmet yaparak tek şeriat altında toplama gücünün sahibi olan Yüce Allah, kendi gönderdiği şeriatını, başka bir şeriatıyla neshederek kullarını imtihan etmiştir. Bu durum dinin aslında ilk peygamberden itibaren değişmediğini, ancak her ümmete verilen şeriatın bir imtihan vesilesi olarak bazı yönleriyle değişebileceğinin kanıtıdır.²⁹ Kısacası nesh; hükmün geçerliliğinin belli bir zamanda sona ermesidir. Bir ayetin tamamen kaldırılması caiz olduğu gibi, hükmünün kaldırılıp metninin bırakılması da bazı sebeplere bağlı olarak caizdir. Örneğin neshin fiilen gerçekleşmiş olması bu sebeplerden birisidir. İkinci olarak ayetin tilavet edilmesine verilen sevap

²⁹ Mâturîdî, *Te'vilât*, 4: 245-246.

devam eder. Ancak bu durum biraz önce söylediğimiz gibi yahudilerin sonradan farkına varma olarak algıladıkları bedâ anlayışı ile karıştırılmamalıdır. Çünkü unutulmamalıdır ki; nesih inananlara yönelik bir imtihandır. Allah'ın kullarını dilediği zamanda dilediği şeylerle imtihan etmesi doğaldır. İşte nesih böyle bir şeydir. Allah zamanın bir döneminde bir şeyi emreder, sonra onu yasaklayıp başka bir davranış emrini verir. Bunda hikmete ters bir durum söz konusu değildir.³⁰

İmam Mâtürîdî, “şere’a leküm mine’d-dîni”³¹ ifadesinden yola çıkarak, din-şeriat ayırımını netleştirmeye çalışmaktadır. O din kelimesinin “ceza” ve “yol” manalarına geldiğine atıf yaptıktan sonra, dinin bütün peygamberlere emredilen aynı din, yani tevhid dini olduğunu vurgular. Ona göre bu dinin merkezinde, Allah'ın birliğine ve O'na ibadet edilmesine vurgu yapılması yatmaktadır. Çünkü bütün peygamberlerin şeriatları ve ahkâmları farklı da olsa, hepsi de Allah'ın birliğine ve ibadetine yöneltmeye davet etmek için gönderilmişlerdir. Buna göre Allah'ın dini tek, her topluluğa gönderilen şeriatlar ise farklıdır.³² O, şeriat kelimesinin lügatta millet ve mezheb anlamına geldiğini zikretmiştir. Buna göre millet kendisiyle kanun konulan şeyi, mezheb ise gidilen yolu ifade eder. Nitekim ona göre İbn Kuteybe (ö. 276/889) de aynı görüştedir. Yine o Ebû Asvece'den yaptığı bir nakille şeriatın sünnet manasına da geldiğini söylemiştir. Onun bu açıklamalarından şeriatı; Allah'ın insanlar için koyduğu kanunlar, takip edilen yol ve Allah'ın koyduğu hükümler olarak anladığını söyleyebiliriz.³³

İmam Mâtürîdî'nin, din-şeriat ayırımına yönelik görüşlerini, diğer bazı ayetlere yaptığı yorumlarla da desteklediği görülmektedir. Örneğin o, “Onlara, iyi işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vah-yettik” (el-Enbiyâ 21/73) ayetini açıklarken, bütün peygamberlerin

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1: 199, 202.

³¹ Bk., eş-Şûrâ 42/13: “Allah dinden sizin için de bir şeriat kaldı”.

³² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 13: 174-175.

³³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 13: 329-330. Ayrıca ayet için bk., el-Câsiye 45/18: “Sonra seni dinde ayrı bir şeriatla görevlendirdik. Sen ona tabi ol”. Krş., Talip Özdeş, “Mâtürîdî'nin Din ve Şeriat Anlayışı”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*, 132.

örnek vasıflarıyla insanları Allah'ın dinine uymaya çağırdıklarını, namaz ve zekât gibi ibadetlerin önceki ümmetlerin şeriatlarında da bulunduğunu zikretmiştir. Onlar da her vakit bir olan tevhid diniyle emrolunmuş kimselerdir.³⁴ O; İsrail oğullarının da namaz kılıp zekât verdiklerini, ancak kıldıkları namaz ve verdikleri zekâtın, imanla birlikte bulunmadığından dolayı Allah'a yönelik olmadığını söylemektedir. Ayrıca ona göre; herhangi bir ibadetin emredilmesinde, şartlarına uygun bir şekilde yerine getirilmesinin emri de bulunmaktadır. Mesela namazın kılınmasının emredilmesinde, namaz için gerekli temizliği yapmak (tahâret), avret yerlerini örtmek ve sadece Allah rızası için kılmak gibi emirlerde mevcuttur.³⁵ Yine ona göre hidâyet; kendisine uyulan dinin adıdır. Yoksa hidâyet yapılan amellerin adı değildir. Buna göre namazı, zekâtı ve orucu terk eden kimseye dalâlet nispet edilmez ama hidâyetin zıddını benimseyene edilir. Ayrıca Allah, bütün peygamberlerine hidâyet rehberine uymasını emretmiştir. Çünkü onların hidâyet rehberi, neshedilme ve değiştirilme ihtimali olmayan, bütün nebî ve resûller için ortak olan dindir. Hz. Nuh'a buyurdıklarını bütün peygamberlere din kılması, dinin aynı kaldığının ve asla neshedilmeyeceğinin, fakat şeriatların farklı olduğunun ve neshedildiğinin işaretidir.³⁶ Zaten Allah, peygamberlik ve vahiy tarihi boyunca bütün peygamberlere bu değişmez, evrensel olan dini tavsiye ve emretmiştir. Bundan dolayı bütün peygamberlerin kavimlerine yaptığı ilk davet, Allah'ın birliği inancı ve O'na kulluk yapmak gerektiğidir. Çünkü diğer ibadetler ancak tevhidi sağlam şekilde ayakta tutmakla mümkündür.³⁷ O bu yüzden, "Kim İslâm'dan başka bir dine yönelirse, ondan asla kabul edilmeyecektir" (Âl-i İmrân 3/85) ayetinin, insanlık tarihi boyunca dinin yalnızca İslâm olduğunun ve değişmeyeceğinin delili olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre, İslâm'dan başkası Allah'ın dini olamazdı. Fakat insanoğlu İslâm'a dönmemiş ve inanmamış, inat ve kibirle başkasına inanmıştır. Al-

³⁴ Mâturidî, *Te'vîlât*, 9: 301.

³⁵ Mâturidî, *Te'vîlât*, 1: 114-115.

³⁶ Mâturidî, *Te'vîlât*, 5: 137.

³⁷ Mâturidî, *Te'vîlât*, 7: 195, 216.

lah'ın tek ve değişmeyen yegâne dininin dışındaki beşeri dinlerin peşinden gitmiştir.³⁸ Oysaki insanoğlu, dini ancak ebediyet için kabul etmelidir. Kişi, dini akıbetini gaye edinmeli, abesle iştigal etmemeli, boş şeylerle uğraşmamalıdır. Çünkü Allah mahlûkatı boş yere yaratmamış, kendisine yönelmeyen ve sözüne uymayanların durumunu abesle iştigal saymıştır.³⁹ Allah'ın sözünden maksat, sözünü ettiğimiz tevhid dinidir. Bu sözü değiştirmek, O'nun kendilerine emrettiği şeye ters düşen davranışı yapmak demektir. Nitekim İsrailoğulları, Allah'ın emri ile hareket etmemiş ve O'nun hak dinine muhalefette bulunmuşlardır. Bundan dolayı da Allah onlara gerekli ikâbı uygun görmüştür.⁴⁰ İşte bu yüzden Allah; Peygamberini, kendilerini Allah'ın dini üzerine olduklarını söyledikleri halde, dini parçalayan kimselerden sakındırmıştır. Çünkü bu kimseler, Allah tarafından emrolundukları, Allah resûlleri ve nebîlerinin davet ettiği dini, bölüp parçalamışlardır. Allah'ın Hz. Muhammed'e, "senin onlarla hiçbir alakan yoktur" (el-En'âm 6/159) buyurması, "senin dinin deliller ve kanıtlar dinidir, onda abes ve batıl bir şey yoktur çünkü Allah'tan gelmiştir, oysaki onların dini, paramparça ettikleri ve atalarını taklit esasına dayandırdıkları dindir. O kimseler inatlarından ve gafletlerinden dolayı bu gerçeği görememişlerdir. Zaten onların dini sana sorulmamacak ve onlardan dolayı hesaba çekilmeyeceksin, senin sorumlu olduğun Allah'ın hak dinidir" demektir.⁴¹ Zaten ona göre hak din; üç manada anlaşılabilir. Birincisi, "Allah'ın dini" ifadesinde olduğu gibi hak, O'ndan kinayedir. Dinin ilahı yalnızca O'dur, ulûhiyete layık olan yalnızca Allah'tır. O'ndan başkasının dinleri şeytanın dinidir. İkinci olarak Allah, "diğer dinler arasında hak olan din" anlamında, hak kelimesini dinine sıfat yapmıştır ki; bu hak din, İslâm'dır. Diğer dinler ise batıldır. Üçüncü husus ise; bu hak dinin gerçekleşmesinin, bu din üzere olmanın, herhangi bir kimsenin kabul etmesi ve boyun eğmesi gerçeğine bağlı oluşudur. Çünkü din, Allah'a boyun eğmeyi

³⁸ Mâturidî, *Te'vilât*, 2: 350, 352.

³⁹ Mâturidî, *Te'vilât*, 5: 99.

⁴⁰ Mâturidî, *Te'vilât*, 1: 138.

⁴¹ Mâturidî, *Te'vilât*, 5: 271; 12: 290-291; 14: 46. Krş., Mâturidî, *Te'vilât*, 7: 309.

ve teslim olmayı gerektirmektedir.⁴² Görüldüğü gibi onun bu açıklamaları, dinin şeriatın farklı olduğunu ve değiştiğini düşündüğünün delilleridir. Nitekim Kur'an'da geçmiş milletlere indirilen hukuki düzenlemelerin farklılık arzemesi, toplumsal alt yapının ya da zaman ve mekân bağlamında şeriatların değiştiğinin ayrı bir kanıtıdır.⁴³

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun” (el-En'âm 6/153) ayetine getirdiği yorumlar ise, onun din-şeriat ayırımı ile ilgili olarak benimsediği anlayışı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü dinin aslı, Allah'ın birliği, O'na kulluk ve O'nun ulûhiyetine başkalarını ortak etmeden ihlâsla kendini Allah'a vermektir. Doğru yol Allah'ın yoludur, mutlak din Allah'ın dinidir, mutlak kitap da Allah'ın kitabıdır. İmam Mâturîdi'ye göre bu ayetin siyak ve sibakı dikkate alındığında, ayette zikredilen yol; emir, nehiy, helal ve haram hususlarını kapsamaktadır ki; bunlar her topluma ve peygamberlerine göre uyulması gereken hükümlerdir. Yani şeriatlardır. Allah hak dinine uymayı emretmekte, başka yollara sapmayı yasaklamaktadır. Hak dinin dışındakilerin, her ne kadar üzerlerinde oldukları yolu Allah'ın dini olarak ifade etseler de, iddia ettikleri bu dosdoğru yola dair hiçbir delil ve kanıtları yoktur. Hak dinin ise delilleri ve kanıtları vardır. Çünkü hak din hiç değişmemiştir.⁴⁴ Örneğin ona göre Hz. Peygamber tarafından uygulanan recm cezası, Tevrat'ta da bulunmaktadır. Dolayısıyla Kur'an ve Sünnet'te bulunan bazı hükümlerin başka şeriatlarda da mevcut olması, dinin değişmeyen, şeriatların ise değişen yönünü ifade etmektedir. Şüphe yoktur ki Kur'an, Tevrat'ın hükmünü neshetmiştir.⁴⁵ Ona göre, Allah'ın Hz. Muhammed'in ümmeti hakkındaki hükmü ve sünneti, nübüvveti onunla birlikte sona erdirip, şeriatını kıyâmete kadar baki kılmasıdır. Bununla birlikte Allah'ın geçmiş ümmetler hakkındaki sünneti ise, onların şeriatlarını yürürlükten kaldırması ve hükümlerini değiştirmesidir.⁴⁶ O, “davetsiz Allah resûlünün evine girilmemesi, onun evinde yemekten sonra

⁴² Mâturîdi, *Te'vilât*, 15: 139-140. Krş., Mâturîdi, *Te'vilât*, 14: 45.

⁴³ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 9. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016), 15.

⁴⁴ Mâturîdi, *Te'vilât*, 5: 258.

⁴⁵ Mâturîdi, *Te'vilât*, 3: 79; 4: 243-244. Krş., Mâturîdi, *Te'vilât*, 8: 232-233.

⁴⁶ Mâturîdi, *Te'vilât*, 9: 259.

kalıp sohbet bahanesiyle eza edilmemesi ve peygamber hanımlarından bir şey istenirken perde arkasından istenmesi vb.” adabı öğreten ayeti (el-Ahzâb 33/53) yorumlarken, İslâm şeriatıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Kendisinden önce gönderilen peygamberler öldüklerinde, bir başka peygamber tarafından şeriatları neshedildiği gibi, Hz. Peygamber’in şeriatı, vefatından sonra başka bir şeriatla neshedilmiştir. Allah onun şeriatını kıyâmet gününe kadar baki kılarak, sanki onu hayatta bırakmıştır”.⁴⁷

İmam Mâturîdî'nin tıpkı Ebû Hanîfe gibi din-şeriat ayrımını benimsediğini gösteren delillerden birisi de, “Ey Ehl-i Kitap! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz” (Âl-i İmrân 3/65) ayetiyle ilgili yaptığı açıklamasıdır. Ona göre gerek Tevrat ve gerekse İncil, Hz. İbrâhim'in ölümünden sonra indirildiği halde, yahudiler onu kendi dinlerine, hıristiyanlar ise onun İslâm'a değil, kendi din ve mezheplerine mensup olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki İbrahim tek Allah'a boyun bükten hanif bir müslümandı. Öyleyse ayet; “siz onu görmediğiniz halde, sizin dininizden olduğunu neden söylüyorsunuz? Onun hanif bir müslüman olduğunu hiç düşünmüyor musunuz?” şeklinde anlaşılmalıdır. Ayrıca bu ayet, yahudi ve hıristiyanların, Hz. İbrahim'in müslüman olduğunu bildiklerine de işaret etmektedir.⁴⁸ Böylece herkes mensup olduğu dinin, Allah'ın emrettiği din olduğunu ileri sürse de, onların kastettiği dinler arasında hak olan yegâne din İslâm'dır. Çünkü İslâm'dan başka içinde tevhid inancı bulunan başka bir din yoktur. Yüce Allah'ın Hz. İbrahim için, “İbrâhim ne yahudi, ne hıristiyan idi; bilakis o, tek Allah'a inanıp boyun eğmiş bir kişiydi, müşriklerden de değildi” (Âl-i İmrân 3/67) buyurmuş olması, İbrahim a.s.'in İslâm'dan başka bir dine mensubiyetinin söz konusu olmadığını haber vermektir. Çünkü İslâm ihlâs demektir. Yani işini Allah'a havale edip, samimi davranmak, varlığını Allah'a özgü kılıp ne mâbud kabul etme, ne de ibadet etme açısından kimseyi ortak koşmamak, inancını ve amelini Allah'a has kılıp, Allah'a teslim olmaktır.⁴⁹ Bu yüzden müslümanlar, Allah'ın onlar için razı oldukları

⁴⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 11: 377.

⁴⁸ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2: 326.

⁴⁹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 1: 211 vd.; 2: 266-267.

dinlerinde, yani İslâm'da sabır ve sebat göstermekle emrolunmuşlardır. Karşılaşacakları herhangi bir darlık veya bolluktan, zorluktan veya kolaylıktan dolayı ölünceye kadar dinlerini terk etmemeleri, müşriklere karşı hazırlıklı olmaları ve kâfirler inatlarından vazgeçip pes edinceye kadar onlarla yarışmaları da emredilmiştir.⁵⁰

İmam Mâturîdî, tıpkı Ebû Hanîfe gibi, dinin ilk gönderilen peygamberden son peygambere kadar değişmediğine ve şeriatlar arasındaki farklılığa dikkat çekerken, Allah'ın Hz. Peygambere gönderdiği son şeriatla dini nihayete erdirdiğini vurgular. Bu yüzden onun din-şeriat ayırımını yansıtan görüşü, din anlayışının merkezinde yer almaktadır. Nitekim o şeriatdaki nesh ve değişim hususuna da dikkat çekmiş; tevhid, ahlak ve ibadetin zorunluluğu boyutuyla dinin sabitliğini vurgulamıştır. Tarihte her peygamberden diğer peygambere değişen ve ortadan kaldırılabilen, resûllerin getirdiği şeriatlar, belli dönemlere ait olup bir sonraki şeriat tarafından neshedilebilir. Yani şeriat kısmı değişkendir. Ama din kısmı değişmez. İmam Mâturîdî'ye göre ahlak kısmı şeriatın değişmez kaynağıdır ve her şeriatın bir ahlak boyutu vardır. O şeriatlarda akıl ve ictihadla bir ayetin hükmünün kaldırılabilceğini söyleyen ilk kişidir. Mesela Hz. Peygamber döneminde zekâtın verilebileceği kalemler bellidir. Bu kalemlerden biri, İslâm'a kalbi ısındırılacak olanlardır. Fakat Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde denilmiştir ki; "artık bizim İslâm'a kalbi ısındırılacaklara ihtiyacımız yoktur, bu kalemi kaldıralım" ve kaldırılmıştır.⁵¹ Nitekim müellefe-i kulûba -zengin de olsalar- zekâttan pay verilirdi. Bundaki amaç, başkalarının kışkırtmalarına kapılıp İslâm'a düşman olmaları, bilakis Müslüman olmaya özensinler diyerdir. Hz. Ebûbekir devlet başkanı olunca, Hz. Ömer'i mâlî işlerden sorumlu memur yapmıştı. Hz. Peygamber zamanında zekât alan müellefe-i kulûb, aynı hakları ondan istemişler, Ebûbekir ise onları Ömer'e yönlendirmiştir. Ömer

⁵⁰ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2: 521.

⁵¹ İmam Mâturîdî, Allah resûlünden; müslümanların sayıca az ve İslâm'ın zayıf olduğu, ötekilerin ise sayıca çok ve güçlü-kuvvetli oldukları dönemde, onların özellikle liderlerine gönüllerini kazanacak şekilde sadakalar verdiğine dair hadislerin mevcudiyetinden bahseder. Ancak ona göre; bugün müslümanların sayısı çoğalmış, din güçlenmiş, diğerleri ise zelil olmuştur. Öyleyse Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'den yapılan rivayetler ve Hz. Ömer'in müellefe-i kulûbe verilen zekât kalemini kaldırması doğru bir uygulamadır. (Bz., Mâturîdî, *Te'vîlât*, 6: 391-392.)

ise; “artık sizi boşuna beslemeye gerek yok. Biz şimdi artık güçlü durumdayız” diye cevap verince, tekrar Ebûbekir’e gitmişler, o; “Ömer ne dediyse, öyledir” diyerek, Hz. Ömer’in bu uygulamasını onaylamıştır.⁵² Kur’ân’da açıkça müellife-i kulüb’e zekât verilmesi emrine rağmen, (et-Tevbe 9/60) Hz. Ömer hangi yetki ve hangi dayanakla bunu kaldırmıştır? Ama kaldırmıştır ve eleştiri de almıştır. Bu konuyu tartışan fakihler, bu olay “ayetin neshi falan değildir” derler. Fakat İmam Mâturîdî buna açıkça, “ictihad ve akıl yürütmeye, bir ayetin hükmünün sona erdirilmesi” adını koymuştur. İslâm düşüncesinde en akılcı olan Mu‘tezile dahi, akıl, kıyas ve ictihadla neshi caiz görmemiştir. İmam Mâturîdî’nin bu fikri bu açıdan çok önemlidir. Çünkü bir ayetin hükmü, bir ceza içerebilir. Kur’ân’daki el kesme örneği, bunun en güzel misalidir. Yani bugün İmam Mâturîdî’nin mantığını uygulayıp, sonuç ne olur diye düşündüğümüzde, burada ayette belirtilen “hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin” (el-Mâide 5/38) ifadesi, o günün şartlarında Arap kültüründe de uygulanmakta olan bir cezanın, Kur’ân’da bir çözüm önerisi olarak yansımaları şeklinde olmuştur. Araplarda bu şekilde bir ceza vardır ve o gün için caydırıcı bir ceza olarak seçilmiştir. Bu cezanın caydırıcı olarak devam edebilmesi için, şartlar aynı ise sorun yoktur ama şartlar değiştiğinde bir fıkıh kuralı vardır: “Eğer bir hükme, bir hukuki karara mesned teşkil eden sebepler ortadan kalkarsa, o hükmün iptali gerekir, o hüküm kendiliğinden kalkar”. Buna biz fikhî manada, ayetin hükmünün ayetle neshedilmesi diyebiliriz. Kur’ân’da da bu tür şeyler olmuştur ama akılla Kur’ân ayetinin hükmünü kaldırmaktan kimse bahsetmemiştir. İmam Mâturîdî’nin buradaki özgünlüğü ya da bugün bile tartışılması gereken yönü, herhangi bir ayetin hükmünün o hükme medar teşkil eden sebepler ortadan kalktığı zaman başka bir alternatif cezayı insanın koyup koyamayacağı sorunu ile ilgilidir ve o bunun yolunu açmıştır. Ama bu konu, ne kendisine tabi olan Maturîdî ve Hanefî âlimler tarafından, ne de bugünküler tarafından kabul edilebilir bir şey değildir. İnanç ve inanç dışı bir noktaya tartışmayı götürecektir kadar sorunlu bir yaklaşımdır. İmam Mâturîdî’nin özelliği

⁵² Hüseyin Atay, “Dini Düşüncede Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, *Kelam Araştırmaları*, 4/1 (2006): 20-21.

işte buradadır. Yine Ömer, Sevâd⁵³ arazisinin gelirlerini, önce orayı fethedenlerin kendilerine yani gazilere ya da soyuna verirken, sonra bunu hazineye aktarmıştır. O bu araziyi Kur’ân’ın taksimatına göre değil de, gelecek nesillerin maslahatını da dikkate alarak ganimet olarak dağıtmamış, vergi karşılığında eski sahiplerine vermiştir.⁵⁴ Din-şeriat ayırımı, geçmişte bütün âlimlerin Kur’ân’daki bir ayet dolayısıyla tefsirlerinde ele aldığı, ama üzerine gitmediği ve bu kadar ayrıntılı bir şekilde incelemeyeceği bir konudur. İmam Mâturidî, bu konuda büyük açılımlar getirmiştir.⁵⁵ Ona göre Allah’ın dini tek olduğu halde, şeriatların çok olması; bir bakıma insanın yaratılışı gereği taşıdığı beşeri özelliklerinden kaynaklanmaktadır. İnsanların kavimlerinin, dil ve kültürlerinin farklı oluşu; ortak bir akli melekeye sahip olmalarına rağmen, farklı yollardan tevhid dinine ulaşmalarını sağlamak ve onları imtihana binaen aynı noktaya varan farklı yollarda yarıştırmaya hikmetine matuftur. Böylece o, akıl ve dinin tek olup, şeriatların ise çok ve farklı oluşundaki sebepleri ortaya koymuştur.⁵⁶ O, Ebû Hanife’nin vardığı din-şeriat ayırımını, dinin genel ve devamlı oluşu, şeriatın ise özel olup, peygamber değiştikçe değiştiği şeklinde güncellemiştir. Onların bu anlayışları; yahudilik dini denildiğinde yahudilik şeriatının, hıristiyan dini denildiğinde hıristiyan şeriatının, İslâm dini denildiği ise; İslâm şeriatının kastedildiği, yoksa bütün bu şeriatların hepsine kaynaklık eden dinin tek olup, tevhid dini olduğu anlamına gelir. Kaldı ki Yüce Allah, insanları fitraten din birliğini ve ulûhiyetini kabul edecek şekilde yaratmıştır.⁵⁷

⁵³ Sevâd, Irak topraklarıdır. Hz. Ömer fethedilen yeni toprakları, haraç vergisi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmıştır. Ekseler de, ekmeseler de, bu eski toprak sahiplerinden alınan vergiye “harâc-ı vazîfe”, bazı eski kaynaklarda ise “task” vergisi denilmiştir. Sevâd (Irak) toprakları, bu verginin ilk defa uygulandığı yerlerden biridir. (Bz., Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 49.)

⁵⁴ Saffet Köse, “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 7 (Nisan 2006): 13-50.

⁵⁵ Sönmez Kutlu, “Maturidlik ve Türk Din anlayışı”, *Milli Düşünce Merkezi*, (Ankara: 68.Bilgi şöleni, 24.02.2010). Video: <https://www.youtube.com/watch?v=ZyBAohbzqhE>. Ayrıca Kutlu’nun üzerinde durduğu bu açıklamalar ve daha geniş bilgi ve karşılaştırma için bz.: Mâturidî, *Te’vilât*, 4: 217-225; 6: 383-396.

⁵⁶ Özcan, *Mâturidî’de Dini Çoğulculuk*, 58-64.

⁵⁷ Mâturidî, *Te’vilât*, 7: 33.

Bu şekilde Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin üzerinde durup benimsediği din-şeriat ayırımı, bu alanda insan zihninin ortaya koyduğu ve gerçekleştirdiği önemli bir başarı olarak görülmelidir. Şayet bu başarılmamış olsaydı, dinin oluşum ve gelişiminde önemli bir etken olan beşeri unsurların fark edilmezliği ve dinin insan yaşamındaki istisnâi yeri ve önemi anlaşılamazdı. Bu da din bilincinin oluşumuna engel teşkil ederdi. Çünkü din-şeriat ayırımının temelinde, insanın “bir varlık olarak kendisini gerçekleştirme” amacı yatmaktadır. Ancak bu amaç, dayandığı temel açısından bireyseldir. Nitekim İmam Mâtürîdî'ye göre, her insanda bir din duygusu ve din fikri vardır. Fakat insanların anlama ve kavrama dereceleri birbirinden farklı olduğu için, bu duyguyu zihnin dışına çıkarmaları, bir başka ifadeyle bu duyguyu toplumda bireyi temsil eden ve herkesçe aşikâr olan ortak bir eyleme dönüştürmeleri mümkün değildir. Çünkü subjektiflikten objektifliğe geçebilmek için, insanın zihni seviyesinin durumu, anlayış ve kavrayış derecesi ne olursa olsun, zihnin içinin dışına çıkarılmasında nakli yardıma ve yol göstermeye ihtiyaç vardır ki; bu peygamberlerin rehberliğini ifade eder. İşte bu noktada peygamberler tarafından pratik hayata aktarılarak objektif hale gelmesi sağlanan din, artık genel anlamda din olarak değil, bilakis o peygamberlerin şeriatı olarak isimlendirilmektedir. Dinin şeriat olarak ortaya konulması demek, onun zihin içinden zihin dışına çıkarılırken bir kültüre göre ifade edilip örneklenmesi ve o kültür içinde ortak bir anlayış ve davranışı gösteren somut eylemlere dönüştürülmesi ve toplumsal bir yapıya kavuşturulması demektir. Zaten dinin “kültürel kazanım” haline gelmesi, onun her dönemdeki ilmî ve teknolojik gelişmelere paralel olarak değişmeye açık bir şer'î yapıya kavuşmasını ifade eder. İslâm şeriatının tarihi serüveni buna örnektir. Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî başta olmak üzere, daha birçok âlimin İslâm yorumları olmasaydı, bu günkü İslâmî gelenek olmazdı. Çünkü bu gelenek önceki müslümanlardan miras olarak alınmıştır.⁵⁸

⁵⁸ Bz.: Hanifi Özcan, “Mâtürîdî'ye Göre Din-Şeriat Ayırımının Felsefi Temelleri”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul: 22-24 Mayıs 2009), 140-142. Krş., Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, 54-76.

SONUÇ

Ebû Hanîfe, “din” terimi ile tevhidi, “şeriat” ile de dinî hükümleri kastetmektedir. Ona göre din sabit, şeriat ise değişkendir ve bütün peygamberler, aynı dini fakat farklı şeriatları tebliğ etmişlerdir. Onun dini tevhid inancı olarak tanımlaması toplumsal bütünlüğü sağlama amacına yöneliktir. Çünkü Hariciler başta olmak üzere, Ebû Hanîfe’den önce teşekkül eden bazı fırkaların büyük günah sahibini tekfir etmeleri, hatta öldürmeleri, Mu‘tezilî akımın ise bu kimseleri küfre nispet etmese de imandan dışlamaları, İslâm toplumunda gruplaşmalara ve birbirlerini itham etmelerine neden olmuş, toplumun huzurunu bozmuştur. Bu yüzden o, din ve şeriat ayırımına gitmiş, yaptığı tanımlamalarla toplumun bütünlüğünü sağlama amacı gütmüş, tekfir mekanizmasını engellemeye çalışmıştır. Onun dinde insan merkezli bu tavrı, kendisinden sonraki birçok âlimi etkilediği gibi, en çok da İmam Mâturîdî’yi etkilemiş olmalıdır. Çünkü İmam Mâturîdî de onun gibi din-şeriat ayırımına gitmiştir. Ona göre de; Allah katında bir tane din vardır ve bu din, bütün insanlık içindir. Geçmişte gönderilen bütün resüller ve nebiler bu din üzere olmuşlardır. Şayet bu din, bir kültür içerisinde insanın kendisini ifade etmesine ve hatta kendini gerçekleştirmesine vasıta olmaya devam ederse, miras yoluyla alınan İslâmî gelenek ve birikimsel olarak oluşan şer‘î yapı, devamlı değişecektir ve dinin insan hayatında yer almaya devam etmesi, buna bağlı olacaktır. Nitekim tevhidde hiçbir şekilde nesih olmazken, şeriatlar ise, peygamberden peygamber’e değişen ibadet şekilleri ve şer‘î hükümlerden oluşmuş, her peygamberin şeriatı ve ahkâmı birbirinden farklı olmuştur. Onların din-şeriat ayırımının temelinde bu durumun farkına varmaları yatmaktadır. Bu yüzden ki, her iki İmam; sistemlerini dinî geleneği ve şer‘î yapıyı sürekli yenilenmeye açık tutacak bir epistemolojik alt yapıya dayandırmışlardır. İmam Mâturîdî, din-şeriat ayırımı fikrini Ebû Hanîfe’den almış olmakla beraber, bu fikri daha da ileriye taşımıştır. Onun en çarpıcı yorumu ise, şeriatdaki her hangi bir hükmün varlık sebebinin ortadan kalkması veya süresinin sona ermesi durumunda, beşeri müdahaleyle yani icihadla bir hükmün sona erdirilebileceğini ileri sürmüş olmasıdır. O bu konuda Hz. Ömer’in kalpleri İslâm’a ısındırılacak olanlara zekâtı iptal etmesini örnek göstererek, şeriatların oluşmasında, insanların farklı anlayışlarının ve değişen

şartların önemli rolü olduğunu kabul ettiğini göstermiştir. Ayrıca hükmün uygulanmasına gerekçe oluşturan mananın ve maslahatın yok olması, ictihadla neshin olabileceğine dair bir delil teşkil eder. Böylece İmam Mâturîdî'nin de benimseyip savunduğu din-şeriat ayırımı anlayışı, Ebû Hanîfe'ye dayanmaktadır. Onun tefsirinde yaptığı açıklamalar bunun delilidir.

KAYNAKÇA

- Ali el-Kârî, İmam Molla Ali. *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhı'l-Ekber*. 4. Baskı, Lübnan: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1437/2016.
- Atay, Hüseyin. "Dini Düşüncede Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık", *Kelam Araştırmaları*, 4/1 (2006): 20-21.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Dere, Ali. "Bazı Çağdaş İslam Hukukçularına Göre Şeriatın Tatbiki Sorunu", *İslâmiyât*, 4/1 (1998): 107-109.
- Dinç, Ömer. "Din-Şeriat Ayırımı Meselesinin Mâturîdî ve Taberî'deki Yansımaları / Karşılaştırılması", *Uluğ Bir Çınar İmam Maturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, (Eskişehir 28-30 Nisan 2014)*, haz. Ahmet Kartal, 1. Baskı, (İstanbul: 2014): 189-194.
- Ebû Hanîfe. *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim, Kitâbü'l-Fıkhı'l-Ekber*. Thk. ve Trc. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 5.Baskı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Ebû Mansûr el-Mâturîdî. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Thk. Bekir Topaloğlu, 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 9. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016.
- Fayda, Mustafa. "Ömer". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34: 49. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Güler, İlhami. *Sabit Din Dinamik Şeriat*, 4. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Haral Yalçı, Nurhayat. "İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu-Sempozyum Değerlendirmesi". *Divân İlmi Araştırmalar*, 15 (2003/2): 264.
- İbn Manzûr, Ebû'l Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*, 15 Cilt, Beyrut: Dâr'ü Sâdır, 2011.
- Kahraman, Abdullah. "Ebû Hanîfe'de Din ve Şeriat Ayırımı Var mı?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (Konya 2012): 468.

- Kutlu, Sönmez. “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslamiyat*, 4/4 (Ankara:2001): 15-36.
- Kutlu, Sönmez. “Ebû Hanife ve Din Anlayışı”, *Akşam Gazetesi*, Cumartesi, 05.09.2009.
- Kutlu, Sönmez. “Maturidilik ve Türk Din anlayışı”, *Milli Düşünce Merkezi*, (Ankara: 68. Bilgi şöleni, 2010). <https://www.youtube.com/watch?v=ZyBAohbzqhE>
- Kutlu, Sönmez. “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Baskı, Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Köse, Saffet. “Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 7 (Nisan 2006): 13-50.
- Mert, Muhit. “Dinin Tanımlanması: Ebu Hanife Örneği”. *Sosyal Bilimler Ekev Akademi Dergisi*, 3 (Erzurum 1998): 285.
- Mert, Muhit. “Ebû Hanife’nin Din anlayışı”. *İmâm-ı Âzam Ebû Hanife ve Düşünce Sistemi*. 2 (Mudanya 2003): 285.
- Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî’de Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Özcan, Hanifi, “Mâtürîdî’ye Göre Din-Şeriat Ayırımının Felsefi Temelleri”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik, Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul 2009): 140-142.
- Özdeş, Talip. “Mâtürîdî’nin Din ve Şeriat Anlayışı”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik - Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul 2009): 132.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü’s-Serahsî*. Beyrut: 1973.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. 27 Cilt. Kahire: Merkezi Buhusu’l-İslamiyye ve’l-Arabiyye, 2003.
- Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 312. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Türcan, Talip. “Şeriat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 571. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

